

Археологічні відкриття Яна Юзефа Фітцке на Волині

Розмову про внесок Яна Юзефа Фітцке у дослідження праісторії Волині хочеться розпочати фрагментом спогадів про нього. Він не вирізняється лаконічністю та фактографічністю наукового викладу, однак є дуже суттєвим для розуміння постаті вченого. “Цілу душу віддав магістр Фітцке археологічним студіям на Волині. Здійснював сам археологічні дослідження, запрошував краківських археологів до участі в них, знаходив об’єкти для вивчення. Писав статті, надсилав їх до Кракова, публікуючи в тамтешній пресі. Також пропагував збереження археологічних пам’яток. Захоплювався археологією і любив її” [Jan Fitzke..., 2009, s. 97].

Біографічна довідка. Ян Юзеф Фітцке (12.01.1909-1940) народився в місті Гдова на Краківщині. Закінчив гімназію в Кракові (1929), навчався на археологічному відділі Ягеллонського університету (1929-1933). Ще навчаючись у гімназії, Я. Фітцке брав участь в археологічних експедиціях та розкопках у центральній та південній Польщі. З 1930 року став членом Польського Археологічного Товариства та співробітником двох його видань: „Огляд археологічний» і „З глибини віків». У 1933-1935 роках працював в Етнографічному музеї м. Лодзя та в м. Кракові.

У серпні 1936 року Ян Фітцке отримав посаду головного хранителя і керівника Волинського музею в Луцьку. Йому вдалося реорганізувати роботу музею, поставити її на наукову основу, поповнити і систематизувати музейні колекції. Протягом своєї роботи в музеї Ян Фітцке проводив регулярні археологічні розкопки на значній території Волинського воєводства. Він – один з найбільших знавців лінійно-стрічкової та дунайської культури. Найбільш відомі дослідження і знахідки були зроблені в м. Луцьку (Луцьк-Гнідава, Луцьк-Дворець, Луцьк-Кримне), с. Городок (Луцького району), с. Городок на Рівненщині.

Крім того, в смт Торчин ним було досліджено могильник доби бронзи; в с. Піддубці розкопано кургани давньоруського часу з прикрасами та зброєю. Розкопки проводилися в Любомлі, Берестечку, Черську і т. д. Частина зібраної археологом колекції зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею, найкращі знахідки і нині представлені в експозиції музею.

Фітцке – автор численних публікацій в місцевій та столичній пресі про колекції Волинського музею та повідомлень про археологічні знахідки на землі волинян: „Надзвичайно цінне археологічне відкриття під Луцьком» (1937), „Сенсаційне відкриття у неолітичних могилах у Торчині на Волині» (1937), „Нумізматичне зібрання музею ВТПН у Луцьку» (1936) та інші.

Магістр Я. Фітцке залишив слід на Волині і як практик та організатор музейної справи в краї, він був упорядником колекцій занепаłego і занедбаного музею князів Острозьких в Острозі, переданого в 1938 р. місцевому відділенню Волинського округу Польського Краєзнавчого Товариства, членом редколегії щомісячника „Земля Волинська» та правління Луцького відділення ПКТ, викладав на курсах екскурсоводів по м. Луцьку, допомагав становленню регіональних музеїв в містах Дубно, Кременець.

З початком другої світової війни як поручик запасу призваний до польської армії. Разом зі своєю частиною потрапив у радянський полон, а далі – в табір, що знаходився в Козельську на Смоленщині. Наприкінці квітня 1940 р., під час ліквідації табору, Ян Фітцке був розстріляний органами НКВС у Катинському лісі.

Література: Дудар Т. 95 років від дня народження Я. Й. Фітцке (1909-1940) – польського археолога, дослідника Волині // Календар пам'ятних дат. – Луцьк, 2004; Бондаренко Г. Історичне краєзнавство Волині: – Луцьк, 2003. – Кн. 1. – С. 101, 102; Дмитрук В. Археологічні матеріали Яна Фітцке у фондах Волинського краєзнавчого музею // Волинь незабутня: Тези IV регіон, наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 5-6; Дмитрук В. Вибрані часом: (Краєзнавці Волині 20-30 рр. XX ст.) // Волинський музей: історія і сучасність: Наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. II. – С. 59-62.

Приїзд до Луцька був поворотним у дослідженнях Яна Юзефа Фітцке. Як єдиний археолог у Волинському краї, він розвинув жваву діяльність з інвентаризації та проведення рятівних розкопок. Першим здійснив опис поселень люблінсько-волинської групи мальованої кераміки, фіксуєючи скупчення цих пам'яток у південній частині Волині та належність до двох хронологічних періодів. Він відкрив чимало нових неолітичних та ранньобронзових поселень над Горинню, злокалізував місця виготовлення крем'яних наконечників списів, кинджалів та серпів у Томашеві, Бугрині і Стадниках, засвідчив існування курганів. Провів також дослідження тілопокладного поховання доби бронзи у Черську на Поліссі та Великому Боратині (колишній Луцький повіт).

Результати праці Яна Юзефа Фітцке відображено у звіті про археологічну та наукову діяльність Волинського товариства приятелів наук за 1935-1937 рр., що зберігся донині, у якому подано маршрути археологічних експедицій. У цьому документі йдеться також про наукові розвідки 1936 р. Хоча стиль викладу відзначається стислістю, проте дає уявлення про динамічність, енергію Яна Фітцке у проведенні археологічних пошуків, пор.: “Луцьк (передмістя Гнідава). 19-27.08 магістр Фітцке дослідив на території цегельні Глікліха сім ранньослов'янських землянок.

Кульчин, Луцький повіт. 03-05.09 на дюні, розташованій на правому березі старого русла р. Стир, магістр Фітцке відкрив сліди лужицької культури у вигляді десятків фрагментів кераміки.

Вишків, Луцький повіт. 12.09 магістр Я. Фітцке спільно з п. З. Леським дослідив у с. Вишків поля, що розташовані між руслом р. Стир і дорогою на Жидичин, де на відстані одного кілометра знайшли велику кількість неолітичного і ранньослов'янського керамічного матеріалу.

Коршів, Луцького повіту. 15-20.09 магістр Я. Фітцке спільно з З. Леським завершили розпочате в 1934 році доктором З. Карпінською дослідження на ранньослов'янському городищі, під час яких було відкрито кілька землянок...” [Рукопис].

Впродовж 1936-1939 рр. Ян Фітцке проводив регулярні розкопки на значній території Волинського воєводства. Найбільш відомі його дослідження і знахідки у Луцьку (р-н Красне та Гнідава), де вивчалися поселення культури лінійно-стрічкової кераміки; смт Торчині – могильник стжижівської культури (рис. 1); с. Піддубцях – розкопано кургани, де знайдено тілопокладні поховання з предметами побуту, прикрасами і зброєю X-XII ст. [Охріменко, 1993, с.117-120].

Про широчінь студій Яна Фітцке у 1937 р. можна довідатись із короткої інформації, вміщеної в часописі «Літературно-науковий кур'єр» (1938, № 18). Тут повідомлялося про розкопки в Луцьку, біля цегельні Глікліха, де виявлено житла-землянки культури лінійно-стрічкової кераміки, бронзового віку та давньоруського часу. Ян Фітцке зазначав у своїх тодішніх звітах, що на так званій Фелшерівці біля сучасної вул. Б. Хмельницького було відкрито тілоспальні поховання I-II ст. н. е., а землянку з так званою сірою готською керамікою виявлено на “урядовій колонії” (біля сучасного приміщення Волинського краєзнавчого музею, що на вул. Шопена); належить до 4 ст. н. е.

У селі Вільгір проведено розкопки кургану культури шнурової кераміки, а у селі Колосниках (Рівненщина) – поховання 4 ст. н. е. Крім того, досліджувалися два кургани бронзової доби в Боратині та Шепелі. У першому з них знайдено “чотири, парами покладені, ногами один до одного, скорчені скелети дорослих осіб, біля яких знаходилися різноманітні бронзові оздобы”. Розкопано було також тілопальні поховання поблизу Дружкополя (Горохівщина) та Черська (Ковельський пов., тепер Маневицький район). Роботи біля останнього Ян Фітцке проводив спільно з проф. Тадеушем Сулімірським. Неподалік від Черська розкрито могильник лужицької культури, де була “типова кераміка гальштатського періоду”. Роботи на Поліссі дали підстави Яну Фітцке полемізувати з науковцями, які вбачали прабатьківщину слов'ян на Поліссі. Він аргументував свою позицію тим, що в ранньозалізний час і, можливо, раніше ці місця були надмірно зволожені й непридатні для життя.

У 1937 або 1938 рр. було проведено розкопки давньоруських курганів на південь від с. Берестяни (нині Ківерцівського району Волинської об-

ласті). Поблизу них, в урочищі Сермень автором цієї статті виявлено ще одну групу насипів того часу.

Подібні результати одержано під час досліджень 1937 р. Пізно восени Комісією антропології та праісторії Польської Академії наук у Кракові разом з Волинським товариством приятелів наук у Луцьку було проведено дослідження у Піддубцях 36 ранньоісторичних (давньоруських – Г. О.) курганів на невеликому овальному підвищенні в урочищі “Вільгорше”, що належало селянину Ю. Кротюку.

Цей невеликий пагорб, на якому були насипані згадані кургани, частково оточене підмоклими луками, почасти поєднується з наступним підвищенням, що тягнеться із заходу на північ. Уявлення про цю курганну групу дають описи відкритих розкопками поховань:

“Курган № 1 невеликий, злегка деформований. Довжина його вздовж осі північ-південь 5 м, висота насипу 90 см. Під дерном залягає товстий шар (20 см) гумусу, під яким лежав шар чорнозему, перемішаний з піском. У підніжжі кургану, в центральній частині насипу, знаходився скелет молодого чоловіка, покладений в напрямку із заходу на схід. Довжина скелета 120 см. Голова покладена на правий бік, обличчя нахилене, кістяк злегка вигнутий, руки вздовж тіла, ноги витягнуті.

Курган № 2 мав висоту 120 см. Довжина його вздовж осі північ-південь 7,20 м. В середині, біля основи копця, лежав випрямлений скелет дорослого чоловіка по осі захід – схід. Голова схилена на правий бік, грудна клітка зім'ята, руки та ноги витягнуті. Обіч правого боку покійника видно сліди дерев'яної загорожі [Fitzke, 1939, s. 357-362].

Загалом кургани в Піддубцях становили невеликі насипи, розташовані неподалік один від одного, рядами вздовж усього могильника. Середній діаметр їх коливався у межах від 4 до 10 м. В основі центральної частини курганів знаходилися людські скелети, переважно дорослих чоловіків, покладені випрямлено із заходу на схід.

Дуже скромний супроводжуючий інвентар поховань складався із знайдених де-не-де фрагментів гончарного посуду, великого конічного пряслиця із кургану № 17, срібного персня зі скрученого дроту з кургану № 27, двох мідних скроневих кілець (курган № 4) та по одному з курганів № 15 і 25.

Як відзначав автор розкопок Ян Фітцке, визначення точної хронології піддубцівських курганів викликає певні труднощі, пов'язані з відсутністю супроводжуючих типів прикрас, знарядь і посуду. Згадані вище, наприклад, скроневі кільця, що характерні для західних слов'ян, а на східних землях не відігравали значної ролі, не можуть в цьому допомогти.

Проте сукупність рис курганів у Піддубцях, а саме: дуже вбогий інвентар, положення всіх скелетів вздовж осі захід-схід і, насамперед, спо-

сіб поховання тіл в основі насипів, – є характерним для курганів дреговичів, що мешкали в долині Прип'яті і вище від неї на північ, свідчать на користь визначення цих курганів як дреговичьких. Дослідник зауважує, що подібні кургани розкопали в с. Усті Костопільського району, в долині Случі. Він припускає можливість експансії (можливо, культурної) дреговичів, яка досягла правого берегу Стиру (дружини дреговичів дійшли аж до Луцька), наприкінці XI чи на початку XII ст., з того часу і походять, швидше за все, піддубцівські кургани [Fitzke, 1939, s. 360].

Інші дослідження. У результаті пошукової експедиції 1937 р. у Рожищах було зафіксоване велике чотирибічне, частково зруйноване городище під назвою “Шведські вали”. Крім цього, в 1937-1939 рр. проводилися розкопки біля сіл Буяни, Линів, Білосток, Несвіч, а також Торчина, Горохова, Луцька, під час яких виявлено кургани, городища, окремі артефакти [Fitzke, 1937, s. 81-82].

У 1938 р. Ян Фітцке побував на Любомльщині, свідченням чого може бути одна з його розвідок, де він писав, що “Любомль належить до тих нечисленних міст Волині, які своїм родоводом сягають у глибину праісторичних часів” і повідомляв, що проведені з ініціативи Волинського Товариства Приятелів Наук розвідки дали чимало цікавих знахідок 10-11 ст. (зокрема, виявлено розташоване на східній околиці міста городище та поселення неподалік від нього) [Fitzke, 1938, s. 118].

Зупинимося дещо детальніше на аналізові цих даних. Зі східної сторони міста, над підмоклими луками, за даними Яна Фітцке, виявлено велике, овальне городище із заглибленням у центрі. Навколо нього тягнеться частково розораний невеликий вал, оточений двома ровами. В'їзд до городища розташовувався з північного боку.

На думку археолога, любомльське городище належить до категорії низинних. Його насипано майже повністю на дещо підвищеному, оточеному болотами острові. На городищі, про що свідчать знайдені пам'ятки, житла були подібні до невеликих житлових землянок.

На відстані близько 100 м на північ від Любомльського городища випадково відкрито “ранньоісторичне” (давньоруське – Г. О.) велике поселення, на жаль, майже цілком знищене глибокою оранкою трактором. На площі цього поселення, у місцях, де розміщувалися, ймовірно, великі житла на стовпах, знайдено значну кількість уламків найрізноманітнішого посуду, гарно оздобленого хвилястими і лінійними заглибленнями, численні кістки тварин і перепалене гранітне каміння із зруйнованих печей. Поруч із однією пічкою піднято невелику бронзова пряжку від пояса. Беручи до уваги археологічний матеріал, можна припустити, що будівлі на цьому поселенні розташовувалися рядами недалеко один від одного.

“Ранньоісторичні” землянки, добре збережені, відкрито було трохи ближче до історичного міста. Це споруди великих розмірів з печами, заповненими уламками посуду, подібними до знайдених на городищі і на знищеному трактором поселенні.

“Ранньоісторична кераміка, – зауважує Ян Фітцке, – достатньо однорідна на всій Слов’янщині, зроблена на гончарному крузі, має характерний хвилястий та лінійний орнамент. Досить часто ці два мотиви оздоблення так тісно пов’язані між собою, що важко провести між ними якийсь хронологічний поділ. Знаки і штемпелі на денцях посуду, вказують, на мою думку, на виникнення якогось пізнішого гончарного цеху. Поверхня ранньоісторичного посуду є досить нерівною, різновидів форм небагато, найчастіше – за відмінністю шийки посуду” [Fitzke, 1938, s.118].

Археологічним здобутком Яна Фітцке можна вважати складені ним “Карта розміщення археологічних стоянок на території Волинського воеводства у 1936–1938 рр.”, де фактично зазначені маршрути його експедицій, і яка не втратила своєї наукової цінності.

Як бачимо, різноплановість археологічних розкопок Яна Фітцке, проведених у 1930-х роках, дозволила зробити йому чимало цінних відкриттів у царині давньої та праісторичної Волині. Його дослідження мали велике значення для пізнання Волині як прадавнього осередку культури.

Література

1. Fitzke J. Luboml przedhistoryczny // Ziemia Wołyńska. – 1938. – № 8-9. – S. 118.
2. Fitzke J. Nowe wykopaliska: woj(ewództwo) wołyńskie na Wołyniu // Z otchłani Wieków. – 1937. – R. XII. – Z. 6. – S. 81-82.
3. Fitzke J. Wczesnohistoryczne kurhany w Poddęcach w pow(iecie) łuckim (Les cumulus protohistoriques à Poddębce, dist. de Luck) // Wiadomości Archeologiczne. – 1939. – T. XVI. – S. 357-362.
4. Jan Fitzke: archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936-1939. Fragmenty spuścizny piśmienniczej / Zebrali i opracowali Andrzej Gaczol, ks. Witold Józef Kowalów. – Biały Dunajec–Ostróg, 2009. – 308 s. – („Wołanie z Wołynia”, t. 63.)
5. Охріменко Г. В. Археологічна спадщина Яна Фітцке // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1993. – С. 117-120.

Рис. 1. Керамічні вироби з розкопок Яна Фітцке:
1-2 – Торчин, 3 – Валентинів (Межановицька культура,
2-3 – Стжижовська культура).